

חזקות של חז"ל על הפסיכולוגיה של האדם

כל פרט וכל קבוצה חברתית נושאים עמם הנחות על טבעו של העולם הפיזי והאנושי. הנחות אלו מהוות מסגרת הכרחית לארגונה של תפיסתנו את העולם החומרי והאנושי אשר בתוכו אנו חיים. כל חברה ותרבות מעמידים לרשות האדם גם מושגים אקסיומטיים, כלומר מושכלות ראשוניים, אשר מעצם הגדרתם אינם נשענים על מחקר אמפירי, שיטתי.

מאמר זה עניינו בהנחות בעלות אופי פסיכולוגי, אשר משמשות את חז"ל לתיאור המהות הנפשית וההתנהגות של האדם. חז"ל נזקקו בהזדמנויות שונות ומרובות לניסוח כללים אקסיומטיים על טבעו הרגשי וההתנהגותי של האדם. כדרכה של כל שיטה משפטית, הסתייעו חכמים בהנחות כאלו, הקרויות "חזקות". חזקות אלו מוצעות בתור אמיתה מוסכמת, אשר אינה טעונה בירור עובדתי. חזקות אלו הן אבן-יסוד של דיונים הלכתיים שונים, הן בדיני איסור והיתר והן בדיני ממונות. אולם הנחות על טבעו של האדם מופיעות לעתים קרובות גם בעולמם של המדרש והאגדה.

במאמר זה נזקק להנחות בעלות אופי פסיכולוגי, בין שחכמים כינו אותם פורמלית בשם "חזקה" (כגון: "חזקה, שליח עושה שליחותו") ובין שלא קדם להם השימוש במושג המפורש "חזקה" (כגון: "אדם קרוב אצל עצמו"). נשתמש במינוח "חזקה" כלפי כל עמדה או קביעה הן ביחס לפנימיותו של האדם והן ביחס להתנהגותו החיצונית, אשר חכמים מעניקים לה מעמד של אמיתה אקסיומטית (למשל, שורת החזקות הפותחות במינוח "אין אדם...").

חזקה המתייחסת לפסיכולוגיה של האדם, מכונה גם "חזקה שאינה פוסקת" (אור זרוע, חלק א, סימן תשס). כינוי זה משקף את מהותה הרצופה, מתמידה של ההנחה. היא עומדת על חזקתה מאז ומתמיד והיא תישאר בעינה עד שיופיע גורם אשר משקלו כה רב שיחייב הפקעת האקסיומה לטובת העובדות או לטובת חזקה עדיפה ממנה. כינוי אחר לסוג זה של חזקה ניתן על ידי רבי משה סופר: "חזקת המנהג" (שו"ת "חתם סופר", חושן משפט סז). כלומר, זו דרכם הקבועה של הבריות, כך הן נוהגות.

הערה: התעניינותו של הכותב בנושא התעוררה בעקבות מאמרו של ד"ר א' ורהפטיג - "אומדן דעת ונפש בני אדם במשפט העברי", בד"פ 6, חורף תשנ"ח, עמ' 69-84.

חזקה תלמודית היא בעלת תוקף של "אנן סהדי", כלומר המצב נתפס כצלול כל-כך עד שאפשר לזהותו ולסמוך עליו **כאילו** הוא עובדה שהכל יכולים להעיד על קיומה. כך מתאר רש"י (פסחים ט, ע"א) את החזקה כי פירותיו של חבר הם מתוקנים: "פשיטא לן דטשרינהו... ואין גמגום וכלוך אחר הרוצב בדצרה... אלא חזקה ודאי על כל חצר". כלומר, אין כל ספק ("גמגום") בהנחה זו, וממילא אין כל צורך לבדוק מה עושים הרוב בפועל, כיוון שהחזקה קובעת מצב נחרץ והחלטי. החזקה מהווה (תחליף) הוכחה מספקת למהותם של עמדות, רגשות והתנהגויות של האדם.

הדעת נותנת כי החזקות של חז"ל מבוססות, בעיקרן, על הסתכלויות והתנסויות מצטברות של חכמים, כפועל יוצא מהתבוננות וסקירה של דרכי תגובה האופייניות לרוב הבריות. ידועה עינם הפקוחה ודעתם הרחבה של חכמים בהתייחסותם לעולמו הפנימי והחיצוני של האדם. מסקנות שהוסקו מהסתכלויות אלו, קרוב לוודאי תרמו תרומה מרכזית לניסוח החזקות למיניהן.

מקור נוסף של יצירת חזקות עשוי להיות עולמם הערכי של חז"ל. כלומר, נורמות מוסריות, דתיות וחברתיות נתפסו כבעלות משקל כה רב, עד שנוצרה הנחה שהם גם מתרחשים בפועל, בבחינת לימוד המביא, בדרך כלל או כמעט תמיד, לידי מעשה. כלומר, תגובה שהיא רצויה ערכית ניתן לא פעם לראותה כמוגשמת, מחמת הציפייה **שהפנמת** הנורמות הללו היא עמוקה אצל רוב הבריות.

ואמנם, לעתים קרובות קשה, אם לא בלתי אפשרי, לקבוע אם חזקה פסיכולוגית מסוימת של חז"ל, נגזרה ממה שחזו בו חכמים **בפועל**, מבחינת התנהגותם המעשית של הבריות, או ממה **שאמרה** להיות תגובתו של האדם. במלים אחרות: האם החזקה מתבססת על המצוי (עובדתית) או על הרצוי (נורמטיבית). יש חזקות אשר על פניהן קרובות יותר לקוטב המציאותי וכאלו שלכאורה מתבססות יותר על ההנחה האופטימית שהאדם נוהג לפי הנורמה הרצויה. דוגמאות לקוטב הראשון, ההסתכלותי-עובדתי: "דרכו של איש להיות יוצא לשוק" (בראשית רבה י"ח, א) או "דרכו של אב לרחם על בניו" (שמות רבה מ"ו, ד). הקוטב השני, המבטא תקווה להפנמתה של התנהגות נורמטיבית: "צדיקים אוהבים זה לזה" (במדבר רבה ב, י"ב) או "אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות" (סוטה ג, ע"א). ניתן להניח כי בהרבה מהחזקות יש גם מזה וגם מזה, כלומר הן מצויות במקום כלשהו על הרצף שבין הקטבים הללו.

חלק מהחזקות שטבעו חז"ל אינן משקפות בהכרח את עולמו של האדם הפוסט-תלמודי, בעיקר את בני החברה המערבית בת זמננו. אולם ברור שהייתה

לחכמים ערנות לשינויים אפשריים במערכת הערכית, מוטיבציונית ומעשית כאחד, גם בדורותיהם. למשל, ההכללה המדרשית החדה: "אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים... ואם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים" (שבת קיב, ע"ב). או ברמה החלכתית, האופרטיבית, השינוי הפסיקתי המובהק של העדפת מצות החליצה על מצות היבום מנומק בכך ש"בראשונה שהיו מתכווין לשם מצוה... ועכשיו שאין מתכווין לשם מצוה" (בכורות יג, ע"א).

מבחינה פסיכולוגית החזקות למיניהן מבוססות על הנחה בסיסית בדבר עקביות בהתנהגותם של הבריות. הנחה זו, אשר היא מרכזית, למשל, בבית מדרשה של האסכולה הפסיכואנליטית, מאמינה בקיומו של "אופיי" פסיכולוגי, כלומר קיום תכונות קבועות, לפחות יחסית, אשר על פיהן אפשר לשער כיצד יתנהגו אנשים במצבים שונים. הנחת היסוד היא כי גורמים מולדים-תורשתיים ו/או התפתחותיים-נלמדים יוצרים אישיות מגובשת בסיסית, הפועלת על פי נטיות הגבה קבועות למדי. לכן אפשר לנבא, ברמה סבירה של דיוק, כיצד עשוי האדם להגיב במצבים משתנים.

הנחת-על זו בדבר קיומן של תכונות קבועות באדם אינה מקובלת על הכל בפסיכולוגיה העכשווית. בעשורים האחרונים מוצגות גישות אחרות, פרי האסכולות ההתנהגותיות-קוגניטיביות, אשר מדגישות את הספיציפיות של ההתנהגות על פי תנאיו המשתנים של המצב. הוכח במחקרים רבים כי קיימת השתנות (וריאביליות) של ההתנהגות ממצב למצב. למשל, מי שדובר אמת בביתו אינו בהכרח דובר אמת במשרדו, מי שתקיף עם עובדיו אינו בהכרח תקיף מול אשתו. כלומר, לעתים קרובות נקבעת התנהגותו של האדם לא פחות, ואולי יותר, על פי המשמעות שהוא מייחס למצב המסוים בו הוא נתון. ממילא, תקפותה ויעילותה של ה"יתכונה" לסווג אנשים ולניבויים על התנהגותם העתידה, היא מוגבלת ומוטלת בספק.

מהדברים שנאמרו כבר לעיל על אודות תפיסת חז"ל את החזקות האנושיות, עולה כי אכן ראו לנגד עיניהם תכונות אנושיות קבועות למדי, אשר אפשר לגזור מהן תחזיות על התנהגות עתידית של אנשים בכלל או קבוצות אנשים מסוימות (אנשים נשים, גדולים או קטנים, יהודים או נכרים).

גם הסתכלויות ברציפות ההתנהגותית של יחיד יכולה להביא לאבחנתו הערכית-מוסרית כבעל ישות פסיכולוגית קבועה. למשל, מועדות כזו מיוחסת (סנהדרין פא, ע"ב) למי שעבר על איסור מיתה או כרת, לאחר שלקה ושנה על אותה עבירה: "דקא מוותר לה נפשיה" (רש"י: "דמפקיר עלמו לעבירות"). עבריינותו החוזרת יוצרת כלפיו, או מכילה עליו, חזקה שהוא התמסר לעולם החטא. זהו עתה ה"אופיי" המאובחן שלו. לפיכך בטל כלפיו תוקפו של עונש המלקות והוא נשלח למאסר תמיד ("כיפה").

הפסיכולוגיה של חזרה על חטא (רצידיביזם) מובעת בבירור באמירתו הידועה של רב הונא: "כיון שעבר אדם עבירה ושנה בה... נעשית לו כהיתר" (מועד קטן כז, ע"ב). עבירה שאדם חוזר עליה מאבדת יותר ויותר את מורא החטא. לאחר שחצה האדם את מחסום המורא הוא עשוי "להתחסין" רגשית ולאבד את רגישותו לאלמנט החטא שבמעשהו. ממילא התנהגותו הבלתי רצויה עלולה להפוך חלק אינטגרלי של התנהגותו השוטפת מכאן והלאה.

איפיונים פסיכולוגיים של האדם

חכמים ייחסו לאדם נטיות (דיספוזיציות) של תגובה, אשר עשויה להיות להן השפעה מוחשית על התנהגותו המעשית. חזקה בסיסית מתייחסת להיקפה ועוצמתה של ההנעה (מוטיבציה) האנושית: "אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו" (קהלת רבה א', א). חזקה זו, אשר טבע רבי איבו, יונקת משתי תפיסות פסיכולוגיות עקרוניות: האחת, כי המשאלות, הצרכים והדחפים האנושיים מרובים הם. השנייה, כי אין כל סיכוי שהאדם יוכל למצות אותם בימי חלדו. כלומר, האדם מעצם היותו אדם, נתון במצב קבע של תסכול מבחינת מילוי כל משאלות לבו. גם אם תרצו - הרוב אגדה.

תכליתיות או מטרתיות מעצבת את התנהגותו של האדם ומעניקה לה משמעות. רבי מאיר, הנתמך על ידי בית שמאי, ניסח את החזקה לפיה: "אין אדם מוציא דבריו לבטלה" (נזיר ט, ע"א). לפי זה, מוחזק האדם כמי שאינו מוציא מפיו דברים שהם חסרי שחר. לאמירותיו יש תמיד משמעות, או מטרה, סובייקטיבית. דבריו של אדם הם תמיד בעלי פשר ותוקף מבחינה זו שהם מייצגים כוונה כלשהי.

כמובן, גם פעילותו היא תכליתית. היא מונחית על ידי סיבות מוגדרות שיש לו מניע להשיגן. הסתכלות זו על מעשי האדם, היא בסיס לאמירתו של רבא: "אין אדם טורח בסעודה (של נישואין) ומפסידה" (כתובות י, ע"א). כאשר אדם משקיע פיזית ונפשית, במקרה זה בסעודת נישואין, הוא מוחזק כי הוא עושה זאת מתוך הנחה שעמלו יצלח בידו. חזקה עליו שלא היה משקיע לשווא, אילו ידע מראש שנישואין אלו לא יעלו יפה. חזקה זו של מטרתיות, מסייעת לחתן דגן לתמוך באמינות טענתו: "פתח פתוח מצאתי".

לדחפיו של האדם יש כוח **מפעיל**. דוגמה טובה הוא היצר ההתחרותי. האדם ניחן בתוקפנות בריאה, אשר מוציאה אותו מכלל פסיביות וגורמת לו לרצות בהישגים, רוחניים וחומריים כאחד. ההנחה היא כי "קנאת סופרים - תרבה חכמה" (בבא בתרא כא, ע"א). בניסוח על דרך השלילה מוחזק כל בעל מלאכה כמי ש"שונא בר אומנתיה" (בראשית רבה ל"ב, ב). הקנאה הטבועה באדם נתפסת

כאמצעי פסיכולוגי הכרחי לכך שהאדם יוציא את עצמו מהכוח אל הפועל. מדרש קובע: "אמר הקב"ה: קנאו! שאלמלא הקנאה אין העולם עומד... אין אדם נוטע כרם... אין אדם נושא אשה... ואין אדם בונה בית" (ילקוט שמעוני תהלים, תשכ"ח).

אפילו פועלו של אברהם מוצג (שם) כפועל יוצא מקנאתו במלכי צדק מלך שלם. לא נראה שהמדובר כאן בקנאה בתור צרות עין אלא במאבקו הבלתי פוסק של האדם ל"שיפור עמדות". הקנאה מהווה מעין "גירוי" המעורר את יישום הפוטנציאלים המצויים באדם. אומנם לקנאה ולתחרות עלול להיות מחיר גבוה: "הקנאה והתאוה והכבוד - מוציאים את האדם מן העולם" (אבות ד', כא), אולם רצון הלחימה והתחרות טבועים באדם ויש להם תפקיד מרכזי בהפעלתו.

מספר היגדים של חזקה נאמרו ביחס לאווירה הפסיכולוגית הדרושה ללימודה של תורה. הנחה אחת אומרת כי "אין הביישן למד" (דרך ארץ זוטא, ג'). כלומר דרושה ללומד מידה של כבוד עצמי כדי שיעמוד על שלו בתהליך הלמידה, ישאל ויתדיין על מנת להבטיח כי הוא מבין את הנלמד. מי שנבוך ומתבייש בצורה מופלגת לא יוכל לפעול בצורה אסרטיבית על מנת להבטיח כי הוא יקבל את מה שדרוש לו כדי ללמוד למידה מלאה. מאידך פתיחותו של אדם ללמוד ולהפנים את הנלמד תלויה בעמדה של מתינות ואף הצטנעות: "אין התורה מתקיימת אלא במי שרוחו נמוכה עליו" (דרך ארץ זוטא, ח') ומאידך: "אין התורה מתקיימת בגסי הרוח" (תנחומא תבא, ג).

ההנחה היא שהתנשאות, קפדנות ויוהרה הם נוגדני-למידה. נטיות כאלו מונעות מהאדם את פתיחות הדעת ההכרחית לקליטתו של החדש. כאשר האדם עסוק מדי בחרדה לבטחונו או ביחסי עם סביבתו, לא יהיה מסוגל להיות פתוח ובטוח כדי להתמסר להוראה מצד אחרים. למידה אופטימלית מותנית בכך שה"אגו" של האדם לא יוגבל על ידי אף אחד משני הקצוות, התבטלות יתרה מזה והתבטלות יתרה מאידך. צנעת-רוח היא עמוד התווך של הלמידה.

מספר חזקות מתייחסות לדרך שבה קבוצות מסוימות נוהגות להגיב. ניתן לכנותן "חזקות תפקודיות". למשל, "חזקה שאין בית דין מתעצלין" (ירושלמי חלה, א') או "כהנים זריון הן" (שבת כ, ע"א). הנחה הפוכה היא כי "נשים עצלניות הן" (ירושלמי פסחים א', ד) או כי "הפועלים עצלים" (אבות ב', טו). אמירה אחרונה זו מהווה הצהרה כוללנית על מידת מסירותו של האדם למילוי חובותיו הדתיות. ייחוסן של תכונות ("תיוג" בשפת הפסיכולוגיה), קובע את האספקלריה שדרכה מסתכלים אנו על בעלי התכונה ואת הציפיות שיש לנו מהם. יתר על כן, תיוג של אנשים, כיחידים או קבוצה, נוטה להגביר את ההסתברות שהם אמנם יפעלו בהתאם, למשל שהדיין ינהג בפועל בזריזות הצפויה ממנו. תיוג נוטה לפעול בתור ציפייה המגשימה את עצמה.

חזקות אחדות נטבעו ביחס ליצריותו של האדם. די להזכיר כאן את עוצמתו והיקפו של היצר המיני, כפי שהדבר מתבטא למשל בחזקה: "אין אפוטרופוס לעריות" (נדה ל, ע"ב). כלומר, דחף זה הוא כה אוניברסלי וכה סוער עד שאיש אינו יכול להציע ערבות מלאה של עמידה בפניו: אף השומר עצמו עלול להפוך שותף לדבר עבירה.

בהקשר זה זה ראוי להזכיר גם את הכלל של: "כל הגדול מחברו - יצרו גדול הימנו" (סוכה נב, ע"ב), אשר מניח כי עוצמת הדחף המיני של האדם נגזרת מאיפיוני אישיותו הכללית. ככל שפעילותו המנטלית אינטנסיבית יותר, כן יהיו גם יצריו חיוניים וחדים יותר. לפי זה ניתן להסיק מרמת האנרגיה ורוחב הדעת של האדם את רמת העוררות (סטימולציה) של יצרו. נרחיב בנושא המיניות בתורת חז"ל בספר "בלב ונפש" שיתפרסם בקרוב (בהוצאת "ידיעות אחרונות").

אינטרסים עצמיים ונורמות ערכיות

האדם הוא יצור סובייקטיבי. הסתכלותו של האדם על עצמו ועל אחרים וסדרי העדיפות הנקוטים בידו, נוטים להיות מושפעים במידה רבה מהצרכים האישיים שלו. רצונותיו ומשאלות לבו הן מוקד מרכזי, אף כי לא בלעדי, של תפיסותיו, עמדותיו ומעשיו. למערכת החברתית והתרבותית יש אינטרסים משלה והיא עושה כמיטב יכולתה לעצב את עמדותיהם ומעשיהם של חבריה. תהליך זה קרוי חיברות (סוציאליזציה).

ההלכה כפי שגובשה על ידי חז"ל היא מערכת מסועפת של דפוסי התנהגות (נורמות), אשר אדם מישראל אמור להגשימם. ההסתברות להגשמתה בפועל של נורמה כלשהי עולה ככל שהיא מופנמת יותר על ידי האדם. הפנמה (אינטרנליזציה) כזו היא פרי תהליך פסיכולוגי ממושך ומורכב אשר במהלכו מטביע האדם את הנורמה בתור חלק אינטגרלי של אישיותו. תהליך למידה זו תלוי במשמעות הרגשית אשר מיוחסת לאותה נורמה בסביבתו של האדם.

לדוגמה, הנורמה של ברית המילה אשר שמרה את מקומה גם בתודעתם והתנהגותם של מי שאינם מקפידים על שמירתן של מצוות רבות אחרות. נראה שזו תוצאה של המטען האמונציונאלי המיוחד המלווה מעשה זה של הצטרפות לברית. כבר העידו חכמים: "כל מצוה שקבלו עליהם בשמחה, כגון מילה... עדיין עושים אותה בשמחה" (שבת קל, ע"א). המימד של התלהבות ("שמחה") קובע את עומקה של ההפנמה ואת מידת ההתמסרות לקיומה. ההשתוקקות לקשר

את הילוד לאומה ולמזגו אתה, מהווה מוטיבציה חזקה, אשר תוקפה עמד במשבר הדורות.

חזקה כללית אומרת: "כל היכא דאיכא היתרא - לא שביק איניש היתרא ועביד איסורא" (תמורה כז, ע"א). כאשר בפניו הבחירה בין דרך מותרת ואסורה, ניתן לאדם "אשראי" כי הוא יבחר בטוב. ביטוי ספציפי לכך: "אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות" (גיטין פא, ע"א). כלומר, חזקה על האיש שהוא מעדיף בעילת היתר, הנועדת לממש יחסי קידושין, על פני יחסים שאין זו מטרתם. או: "לא שביק איניש היתרא ואכול איסורא" (חולין ד, ע"א). זאת יעשה רק "מומר להכעיס", אשר עברו הפרת הנורמה היא המטרה להבדיל מה"מומר לתאבון" אשר עשיית החטא על ידו היא רק אמצעי למטרתו הנהנתנית.

הקביעה, לפיה האדם המצוי יעדיף את שמירת הדין על פריעת הדין אם שתי הבחירות נתונות לפניו, יוצרת "חזקת כשרות". מינוח טכני זה אינו תלמודי, אך נקטו בו ראשונים כדי לאפיין את נאמנותו הבסיסית של האדם לנורמות. חזקה זו נסמכת על ידי חכמים (פסחים צא, ע"א) על פסוקו של הנביא: "שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב" (צפניה ג, יג).

חזקת הלויאליות ההלכתית היא כה איתנה במחשבת חז"ל, עד שהעובר עליה הוחזק כסובל מליקוי נפשי: "אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות" (סוטה ג, ע"א). לפי התוצאה, דהיינו מעשה העבירה, מסיקים על הסיבה: סכלות או רוח עוים. הדברים חוזרים ונשנים ביחס לניאוף: "אין אדם הולך אצל אשת איש עד שיצא מדעתו" (במדבר רבה ט, ו), והמקבילה הנשית: "אין אשה מזנה, אלא עד שתכנס בה רוח שטות" (במדבר רבה ט, ג).

חז"ל צידדו בחיזוק העמדה האלטרואיסטית של האדם, דהיינו התפנות לצרכי הזולת באופן מלא. אולם גם חשיבותה של מטרה זו, לא מנעה אותם מלראות ולהראות נכוחה כי בפועל מתאפיין האדם בדרך כלל בהקדמת צרכי עצמו לצורכי האחר. חז"ל פעלו בתוך המציאות (הראליה) על פני האחרת (אגוצנטריות), הם היו ערים למצוי האנושי גם בהיותו שונה מהרצוי.

דוגמה מובהקת לכך הוא הפירוש שנתן הלל הזקן לצווי המקראי של "ואהבת לרעך כמוך", בהורותו לגר העומד לפניו על רגל אחת: "דעלך סני - לחברך לא תעביד" (שבת לא, ע"א). רצוי ככל שיהיה הדבר, אין אפשרות מציאותית שהאדם המצוי יאהב את רעהו, רגשית ומעשית, באותה מידה שהוא אוהב את עצמו. האגוצנטריות הבסיסית שלו אינה מאפשרת זאת, אלא לכל היותר ביחס למתי מעט של אנשים קרובים. אולם גישתו הפרגמטית של הלל מאפשרת בהחלט ליישם את הצו המקראי ביחס לכלל הבריות. הלל מנסח את "ואהבת" במונחים התנהגותיים ולא רגשיים, ועל דרך השלילה. כל אדם יכול להיות מצופה שלא לפגוע בכל אדם אחר בהתנהגותו.

חזקה כללית הוא כי האדם מעדיף את האינטרס העצמי שלו: "לא שביק איניש נפשיה ויהיב לאחרני" (כתובות עט, ע"א). המקור דן בסוגיית תוקפו של שטר שנועד להברחת נכסים, וקובע כעקרון מנחה כי אין האדם "שם את עצמו בצד" ונפנה לתת לאחרים את שלו. טובתו האישית תקדם בעיניו.

עקרון פסיכו-כלכלי ידוע קובע כי האדם רוצה בדרך כלל להשיג מקסימום של תשואה במינימום של תשומה. הנחה זו מובעת על ידי רב אדא בר מתנה: "חזקה, אין אדם מניח פתח גדול ונכנס פתח קטן" (עירובין י, ע"ב). דוגמה יומיומית, כמעט בנאלית, זו מייצגת יפה את החתירה לרווח האופטימלי, אשר מיוחסת לאדם.

דאגתו המובהקת של אדם לרווחתו העצמית, מובעת גם בחזקות נוספות. למשל, "חזקה, אין אדם שותה בכוס אלא אם כן בודקו" (כתובות עה, ע"ב). האיש אינו יכול לטעון כי לא ידע על מומיה של ארוסתו כיוון שחזקה עליו כי בדיק יפה את הטעון בדיקה וראה גם ראה מה יש באשתו העתידה. הוא אינו יכול לטעון לנאיביות ("מקח טעות") כיוון שהוא מוחזק להיות יצור מתוחכם, העומד על משמר האינטרסים שלו ומברר את מה שטעון בירור מבחינתו.

קביעה אחרת המבוססת על אומד האינטרסנטיות של האדם היא החזקה שאין האדם פורע את חובו לפני הזמן הקצוב מראש לפרעון. זו לדעת ריש לקיש ההנחה הריאליסטית (בבא בתרא ה, ע"א). ריש לקיש ספקני למדי בקשר לאפשרות שאדם "יתנדב" להחזיר חוב בטרם הוא מוכרח להשיבו. הוא אף מעיר אירונית: "ולואי שיפרע בזמנו!". גם זה אינו בטוח, למרבה הצער. החולקים עליו, אביי ורבא, שוללים חזקה זו, תוך כדי שהם יוצאים מאותה הנחה שהאדם ינהג תמיד לפי האינטרס שלו.

לדעתם, אינטרס זה גופו עשוי להניח אדם לפרוע חוב בטרם עת. דהיינו, אם הגיעוהו מעות ממקור לא צפוי יכול שיהא מעוניין לפרוע את החוב בהקדם כדי לזכות בשלוות נפש: "כי היכי דלא ליטרדן" (שם). לדעתם, אין לקבוע כי תמיד תהיה ידו של האינטרס הכלכלי על העליונה ויתכן בהחלט כי גורם נפשי יכריע את הכף. הכל לפי האינטרס האישי הדומיננטי.

ידועה החזקה של "אדם קרוב אצל עצמו" (סנהדרין י, ע"א). המונח "קרוב" שאול כאן מהמעמד של קרבת משפחה, אולם משמעותו רחבה יותר: מבחינה פסיכולוגית, קרבתו של האדם אל עצמו, יוצרת מעמד דמוי קרבה משפחתית. כשם שאין מרחק מספיק בינו לבין קרוב משפחתו, הרי על אחת כמה וכמה שאין מרחק ראוי בינו לבינו.

החזקה מועלית בהקשר ספציפי של פסילת עדות האדם על עצמו, בעוד הוא כשר להעיד על נכסיו ("אין אדם קרוב אצל ממונו"). אולם סביר לראות חזקה זו כמייצגת תפיסה אוניברסלית יותר, החורגת מדיני עדות. היא מבטאת את

העובדה כי ביחסו אל עצמו, האדם עלול בקלות ללכת שולל אחר התפיסות הסובייקטיביות שלו.

על פי זה מנוסחת החזקה המוכרת: "אין אדם רואה חובה לעצמו" (שבת קיט, ע"א). הלכה למעשה, התנזר מר בר רב אשי מלדון בעניינו של תלמיד חכמים, כיוון שבתחושתו הוא "חביב עלי כגופאי (=גופי)". (שם). פסיכולוגית, ככל שגדלה הקרבה הרגשית - קטן המרחק. כלומר, מצטמצמים שיקול הדעת וההכרעה האובייקטיביים.

קיימת חזקה לפיה "אדם נאמן על עצמו יותר ממאה איש" (כריתות יב, ע"א). נראה כי לא רק שזו אינה סותרת את הגישה האינטרסנטית אלא מאוששת אותה. חזקה זו מועילית כבסיס להנחה שהאדם מעוניין להביא קרבן חטאת כדי לזכות בכפרה. כלומר, כאשר האדם חפץ לחלות את פני קונו ולזכות ממנו בכפרה הוא מהימן, כי קיימת אז התאמה או התמזגות בין הציווי ההלכתי שהאדם יביא קרבן לכפרה לבין האינטרס האישי שלו לזכות במחילה.

התעוררות רגשית היא תנאי הכרחי לכך שהאדם יזום ויפעל. מחשבה לבדה אינה מהווה בדרך כלל תמריץ מספיק ל"קום עשה". רוחם של דברים אלו עולה, בין היתר, מהביטוי "אדם בהול על..." שבו מנוסחות שתי חזקות: "אדם בהול על מתו" (שבת מג, ע"ב) ו"אדם בהול על ממוגו" (שבת קיז, ע"ב). המעורבות הרגשית של האדם בשני המצבים הללו, יוצרת חזקה שהוא לא יעמוד מנגד אלא עלול לנהוג בניגוד להלכה.

מניעיו של אדם משפיעים, כמובן, לא רק על עצם העשייה אלא גם על איכותה. רבי מתאר את האדם כמי שאינו לומד תורה "אלא ממקום שלבו חפץ" (עבודה זרה יט, ע"א). חזקה על האדם שהוא יהיה פתוח ללמידה וישקיע בה רק כאשר קיימת בו תשוקת וחדוות הלימוד. בלעדי מידה של התלהבות אין סיכוי רב שתרחש למידה קוגניטיבית. כך אפשר לומר, כי הלימוד הוא בגדר סוף מחשבה בהרגשה תחילה.

מניעיו של האדם אינם בהכרח קבועים. לא אחת הם **תלויי מצב**, כלומר הם מושפעים ומשתנים על ידי הקונסטלציה של הנסיבות שבהם שרוי האדם או המטרות הניצבות לנגד עיניו באותה שעה. אלו נלקחות בחשבון בקביעתה של חזקה פסיכולוגית. לדוגמה: מצבו המנטלי והפיזי של שכיב מרע מוחזקים כבעלי השפעה על המוטיבציה שלו להתבטא באמינות. החזקה היא כי "אין אדם משטה בשעת מיתה" (בבא בתרא קעה, ע"א). או בניסוחו של הירושלמי: "אין אדם מצוי לשקר בשעת מיתה" (בבא קמא ט', ז).

הלוך-הרוח של האדם הנוטה למות הוא שונה משל האדם הבריא. זו שעת אמת, אשר אין בה מקום להיתול או לקלות דעת. בשעה כזו האדם נתפס כמי

שמתייחס ברצינות מלאה למילותיו. מכאן ההלכה שהודאתו בחוב מתקבלת כבעלת משקל מחייב אף בהיעדר קריטריונים פורמליים אשר מקובלים כלפי בריא (כגון האמירה "אתם עדי").

חזקות דיפרנציאליות - האשה והגבר

חזקות לא מועטות מבחינות בין הגבר לאשה מבחינה פסיכולוגית, אם על ידי העמדה ניגודית בין המינים או בייחוס תכונות לאחד מהם, אשר מכללא עולה כי אין הן חלות על המין השני, לפחות לא באותה מידה. רב הוא עיסוקן של הפסיכולוגיה והסוציולוגיה של ימינו במשמעויות החברתיות-תרבותיות של ההבדלים בין המינים, מעל ומעבר לעצם ההשתייכות הביולוגית למין זה או זה. עיסוק מדעי זה קרוי "מגדר". הוא דן בדרכים השונות שבהן תופסת החברה את ההבדלים בין המינים ובהתאם לכך גם מצפה מהם ציפיות שונות ומועידה להם תפקידים שונים.

נקודת מוצא היא חזקת-על כוללנית: "נשים עם בפני עצמן הן" (שבת סא, ע"א). כלומר האשה היא ישות נפרדת, מבחינת תגובותיה ומעשיה. ממי הן שונות? כמובן מהקבוצה האחרת, הגברים. האשה מוחזקת ברגישות ורגשנות כאחד. מצד אחד זה נכס ומאידך, רגישותה המודגשת עלולה להוות נטל נפשי עליה. רגשותיה עומדים לרשותה בצורה מיידיית ומלאה יותר, אך באותה עת היא פגיעה יותר לכאב נפשי לסוגיו. חזקה אחת אומרת: "האשה, בינה יתרה נתן בה הקב"ה מבאישי" (נדה מה, ע"ב). ועוד: "אשה מכרת באורחין יותר מן האישי" (ברכות י, ע"א). תבונת לבה של האשה רחב ומבוסס יותר, היא קולטת את הזולת ואת המתרחש בסביבתה החברתית, יותר מאשר האישי. כלומר, האינטואיציה הבין-אישית שלה היא אמינה יותר.

לא תיפלא אפוא העצה העממית לאדם לרכון לעבר רעיתו ולשמוע את דבריה: "אתתך גוצא - גחין ותלחוש לה" (בבא מציעא נט, ע"א). תמונה זו אינה חד-משמעית, כפי שעולה מעמדתו המנוגדת של רב: "כל ההולך בעצת אשתו - נופל בגיהנום" (שם). התלמוד על אתר מנסה ליישר סתירה מהותית זו באשר לאיכותה של העצה הנשית, כאשר היתרון להבנתה מיוחס לענייני הבית או למילי דעלמא בכלל. אולם לרבי אליעזר הגדול לא היה ספק בידי מי נמצא שיקול הדעת המכריע, ולא דווקא במילי דיומיום אלא אפילו בשעת ההכרעה הגדולה של קבלת התורה: "אמר לו הקב"ה למשה: לך אמור לבנות ישראל אם רוצות לקבל את התורה... שדרכם של אנשים הולכים אחר דעתן של נשים" (פרקי דר"א הגדול, מ"א). תיאור זה מבהיר את עמדת המפתח של ההסתכלות הנשית. הגברים מוחזקים כמי שמכירים בעדיפות זו של האשה הלכה למעשה.

כושר ההתמודדות של האשה בהשוואה לזו של הגבר, מוצג על ידי חכמים ביותר מדרך אחת. קובע רבי נתן: "יפה כח נשים מכח אנשים" (ספרי פנחס, קל"ג). מסקנתו מבוססת על השוואה בין אמירת בני ישראל "נתנה ראש ונשובה מצרימה" (במדבר י"ד, ד) לבין אמירת בנות צלפחד "תנו לנו אחוזה בתוך אחי אבינו" (שם כ"ז, ד). האנשים תבוסתנים ונסוגים, ואילו חמש בנותיו של צלפחד איתנות בעמידתן ופניהן קדימה לכניסה ארצה וליישובה.

רגישות יתרה מיוחסת לאשה, כפי שעולה למשל מאזהרת רב: "...מתוך שדמעתה מצויה - אונאתה קרובה" (בבא מציעא נט, ע"א). כלומר, חזקה על אשה כי היא נפגעת מהר יותר וחזק יותר. מבחינה פסיכולוגית יש מקום לקשר את רגישותה של האשה לפגיעה בה עם רגישותה למצוקת הזולת: "הנשים רחמניות הן" (מגילה יד, ע"ב). התנסות אישית בכאב היא תנאי כמעט הכרחי ליכולתו של האדם לפתוח את לבו לצרת הזולת ולהיות אמפאטי כלפיו.

חזקות נוספות שטבעו חכמים מעלים פן אחר של רגישות זו: לא רק רוחב לב כלפי הזולת אלא גם, היפוכו, צרות עין. מדרש קובע כי אחת ממידותיהן של הנשים היא כי הן "קנאיות" (בראשית רבה מ"ה, ה). ספציפית, מוחזקת האשה לקנא ביופין הגופני של נשים אחרות: "אין אשה מתקנאת אלא בירך חברתה" (מגילה יג, ע"א). היא "בולשת" גם אחר מעשי ידיה של רעותה: "...שהיא חשודה לגלות את הקדרה של חברתה, לדעת מה היא מבשלת" (טהרות ז, ט).

באותה רוח, מוגדרת האשה כמי שאינה מתייחסת לאורחים בעין נדיבה במיוחד: "אשה צרה עינה באורחים יותר מן האיש" (בבא מציעא פז, ע"א). או: "איש עינו יפה (באורחים) - ואשה עינה רעה" (ספרי במדבר ק"י). בעטייה של חזקה זו נקבע כי אשה חייבת בהפרשת חלה בשיעור כפול מזו שמצוה להפריש הנחתום.

חזקה אחרת מתייחסת גם היא לאלמנט עיקש, בלתי גמיש אצל האשה. המדובר בנכונותה של האשה להתרצות ולהשלים: "איש נוח להתפייס ואין האשה נוחה להתפייס" (נדה לא, ע"ב). מדרש (בראשית רבה י"ז, ח) נותן הסבר סיבתי (אטיולוגי) להבדל זה: אדם נברא מאדמה וזו נוחה להירטב, בעוד האשה נבראה מצלע, ועצם קשה לחדירה. אגב, רב משבח את אשתו באזני בנס, רב יצחק, כמי שיפה כוחה בהתפייסות: "מתקף תקיפה, עיבורי מעברה במילה" (סנהדרין כב, ע"ב). עברתה אמנם מהירה אולם היא גם מעבירה על מידותיה ומתפייסת.

מספר חזקות נאמרו ביחס לאוריינטציה הזוגית של האשה, כלומר השתוקקותה לחיי נישואין ורצונה שמסגרת זו תהיה פעילה וחיונית. חזקה על האשה כי עז רצונה להינשא, אף במחיר הורדת סף הקריטריונים לסלקציה של בן-זוג. מניח ריש לקיש: "טב למיתב טן-דו מלמיתב ארמלו" (יבמות קי, ע"ב).

האשה גם מוחזקת כי הקרבה הפיזית והאון הגברי חשובים לה מהבסיס הכלכלי: "רוצה אשה בקב ותיפלות מתשעה קבין ופרישות" (כתובות סב, ע"ב). או בלשון המדרש: "אשה אוהבת בחור מסכן מזקן עשיר" (רות רבה ו', ד).

האשה המוחזקת כמי שתשוקתה מכוונת רק אל בעלה: "אין תשוקתה של אשה אלא על אישה" (בראשית רבה כ', ז). מעמד ייחודי, מבחינה זו, מוענק לבן זוגה הראשון. אמרו משמו של רב: "אשה גולם היא ואינה כורתת ברית אלא למי שעשאה כלי" (סנהדרין כ"ב, ע"א). לפי זה, הבעילה הראשונה מהווה טרנספורמציה של האשה מישות פוטנציאלית ("גולם") לישות מינית אקטואלית, מושלמת, מבחינה חווייתית. מעמד זה ממשיך ללוות את האשה כל חייה. היא נקשרת לבעלה הראשון בעבותות רגשיים חד-פעמיים. איש אחר לעולם לא יזכה מצדה להתקשרות כה מלאה. יצוין כי ייחודיות הקשר עם אשת נעורים מיוחסת גם לבעל בצבעים עזים (סנהדרין כב, ע"א).

מספר חזקות מציגות את האשה כנבדלת מהאיש מבחינת מיקומה התפקודי: פנימה בבית ולא בעולם החיצוני: "דרכה של אשה להיות יושבת בתוך ביתה ודרכו של איש להיות יוצא" (בראשית רבה י"ח, א). או: "אין דרכה של אשה לצאת למדינת הים" (ירושלמי יבמות י', ו). האשה מוחזקת בתור אחראית על ענייני הפנים של הבית והמשפחה, בעוד שהבעל הוא זה שיוצא להתמודדויות הכלכליות והאחרות בחוץ.

יתר תוקף לדברים כאשר מדובר בפעילות אגרסיבית, לוחמנית: "אין דרכה של אשה לעשות מלחמה" (קדושין ב, ע"ב), או: "איש דרכו לכבש ואין אשה דרכה לכבש" (יבמות סה, ע"ב). נראה כי הציפיות התקניות מהאשה שזורות פה עם העובדות החברתיות כפי שהיו בימי חכמים: החזקה היא כי האשה נמנעת ממה שהיא מנועה נורמטיבית מלעשות.

האשה מוחזקת גם כמי שמגבילה או מווסתת את פעילות החיזור שלה. היא אינה מחזרת על האיש אלא הוא מחזר אחריה (קידושין ב, ע"ב): "אין האשה תובעת באיש" (בראשית רבה י"ז, ח). קביעה זו טעונה ספציפיקציה: אין המדובר בהצבת האשה בתפקיד פסיבי מבחינת יזום יחסי-אישות. להיפך, "כל אשה שתובעת בעלה לדבר מצוה" מובטחים לה בנים מעולים (עירובין ק, ע"ב). היא מצופה בהחלט ליזום, אולם האקטיביות שלה תתבטא בצורה אחרת, מרומזת וצנועה ביותר, מאשר זו של הבעל: "האשה תובעת בלב, והאיש תובע בפה - זו היא מדה טובה בנשים" (שם).

"העזת פנים"

חזקה פסיכולוגית, הבאה לידי ביטוי בכמה מישורים, מתייחסת לגבולותיה של "העזת הפנים" הבין-אישית. כלומר, הגדרת הגבול לנוכחותו של האדם להסתכן או "להתחצף" כאשר הוא ניצב מול גורמים שהוא תלוי בהם רגשית ו/ או מעשית.

נפתח בכוחה של הסנקציה החברתית. האדם מוחזק כי "מילתא דעבידי לאיגלווי - לא משקר" (יבמות צג, ע"ב). הרתיעה מדבר שקר אינה מתבססת כאן על הפנמה מצפונית אלא על חשש מ"מה יאמרו". לא תחושת אשמה היא הבסיס אלא הנושה החברתית. רב כוחה של הסביבה להרתיע את האדם על ידי נקיטת עיצומים של גינוי והזעפת פנים. רצונו של האדם להימנע מחיזוק שלילי חברתי עשוי לשמור אותו בתלם.

הדברים אמורים בצלילות בברכתו הידועה של רבי אליעזר לתלמידיו לפני מותו: "יהי רצון שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם". (ברכות כח, ע"ב). על תמיחתם: "עד כאן?!!" השיב להם רבם נכוחה: "ולוא! תדעו כשאדם עובר עברה אומר: שלא יראני אדם". הפנמתה של נורמה לא מספיקה תמיד כדי להבטיח את ביצועה. לא אחת דרושה סמכות חיצונית אשר בכוחה להטיל דופי חברתי בעברייני החוק.

השיקול של "העזת פנים" אינו חל רק על עמידת האדם מול החברה אלא גם על עמידתו במצבים בין-אישיים אחרים. נקבע כי "אין האשה מעיזה פניה בפני בעלה" (גיטין סד, ע"ב), כאשר היא ובעלה יודעים את האמת לאשורה. התייצבותה של אשה מול בעלה באופן בלתי אמצעי בטענה כי הוא גירש אותה, תובעת ממנה תעצומות נפש ממשיות, לפחות בהעדר סיוע של עדות חיצונית. ההנחה היא, ככל הנראה, כי קיימת תלות רגשית של האשה בבעלה, במידה שמגבילה את "חופש ההעזה" שלה. אם בכל זאת עברה את מחסום החשש, ניתן לקבוע כי אכן דיברה אמת.

פסיכולוגית, מעניינת פסיקה של הראשונים ביחס להעזת הפנים של אשה מול בעלה. הרא"ש (יבמות טו, ו) ואחרים קבעו כי החזקה מתבטלת אם טענתה של האשה הוטחה במהלך ריב בין בני הזוג. כעסה של האשה "סוחף" את גבול אי-ההעזה ומאפשר לה לומר גם דברים שאינם מהימנים בהכרח. רוגזו של אדם עלול בהחלט להסיר מחסומים רגשיים ולהגביר את תעוזהו.

חזקה של היעדר העזה חלה על החייב וגם על הנושה: "אין אדם תובע אלא אם כן יש לו עליו" (שבועות מ, ע"ב). האדם מוחזק כי המבנה המנטלי שלו לא יאפשר לו על נקלה להעלות במצח נחושה טענה ממונית כוזבת. כמובן שתביעתו

אינה מהווה תחליף להוכחה. אולם מחמת החזקה האמורה קבעו חכמים כי התביעה מחייבת את הנתבע בשבועת הסת.

החזקה המקיפה של "אין אדם מעיו פניו בבעל חובו" (כתובות יח, ע"א), מבטאת תפיסה אופטימית של האדם בתור מי שמנוע מתוכו להרהיב עוז ולהכחיש בפני זולתו את מה שהוא חייב לו. יש לחוצפה גבול פנימי, אשר האדם יתקשה מאוד לחצות אותו (למרבה הצער, אין הכל מוחזקים בזמננו ב"מוסר תשלומים" זה).